

"שיטת המבורג" – (Das Hamburger System) – ביצועו הסובלני של פתרון בעיתוי

מרים גיליס-קרליבך

הմבורג הייתה אחת הקהילות הראשונות בגרמניה שבה הוקם בית כנסת רפורמי, ה"טמפל". בכלל זאת לא נוצרה שם קהילה אורתודוקסית נפרדת, אלא הופעלה תוכנית שבמשך הזמן התפרסמה כ"שיטת המבורג". דהיינו: חברי הקהילה יכלו לבחור את השתייכותם לאחת משלוש אגודות הקולטים:

- אגודה הטמפל הרפורמית (*Tempelverband*, משנת 1817).
 - אגודה בית הכנסת האורתודוקסי (*Synagogenverband*, משנת 1868).
 - האגודה הקונסדרטיבית ("der neue Dammtor", משנת 1894).
- כל אגודה, על פי השקפתה, הייתה אחראית גם להוראת הדת לילדיים של חבריה.

שלוש האגודות יחד השתיכו לקהילה היהודית המאוחדת, ככלומר, כל המוסדות הציוריים הסוציאליים היו משותפים ונוהלו על ידי הדין האורתודוקסי, כגון: נישות בבית החולים ובבתי היתומים, במטבחים הציוריים, ברית מלאה וכיוצא באלה. נקודת המוצא של המאמר היא בהגדרת "שיטת המבורג" ובמהלך מתואמת התפתחותה של השיטה על לבטה וכן מנתחים גורמי הצלחתה, כגון: גישה פתוחה של הרבנים, התרבות הסנט, פיזור הסמכויות בוועדות רבות, שיקולים כלכליים ופוליטיים, ואחרון – תפkidן השמי מൻ העין של נשות הקהילה, המומחש באמצעות מעשה

הגדרתה של "שיטת המבורג"¹

מתחלת המאה ה-18, במשך תקופה של 120 שנה לערך, חי יהודי המבורג יחד תחת ארגון גג משותף, שהתרשם כ"שיטת המבורג"; ארגון זה

مبוסס על שיתוף פעולה נדר, למורות ההבדלים בהתנהגות הדתית וטכסיים חיפיים בסביבה היהודית.

"שיטת המבורג" מתייחסת לארגון מיוחד בקהילה זו, המפheid בין שני מישורים: בין המשור הקהילתי-סוציאלי האחד, העומד לרשותו של כלל הציבור היהודי בהמבורג, לבין המשור ההשकפני-דתי, המוחלך לאגודות קולטוס. כאמור: יש בחירה חופשית באשר לפולחן הדת באחת משלוש אגודות הקולטוס²; (*Kultusvereinigung Kultusverband*) או

1. אגודה הטמפל הרפורמי (*Tempelverband*), שנוסדה כבר ב-1817;
2. אגודה בית הכנסת האורתודוקסי (*Synagogenverband*), שנוסדה ב-1868;⁴
3. אגודה בית הכנסת הקונסרבטיבי החדש, "דמטור" (*der neue Dammtor*), שנוסדה רק ב-1894.⁵

האגודות השונות והחברים שהשתתפו אליהן היו ביחד ושיתפו פעולה עד שנות השלושים המאוחרות, למורות גישותיהם השונות. עד ליצירתה המוקדמת (ב-1810) של אגודה הטמפל שלטה בקהילה מהבחינה הדתית, מה שכונה על ידי לורנץ פשוט "האורתודוקסיה",⁶ וזו קבועה, כמו ברוב הקהילות היהודיות בגרמניה, את אורח חייהם של היהודים, כגון: מנהגי חג ומועד, סדרי התפילה, ענייני כשרות, אופיים המסורתית של בתיה הספר ובתי היתומים, נהלי קבורה וכיוצא באלה. באשר לחבריו הקהילה שהיו אדישים לכל ענייני דת – אלה היו אמנים מחויבים להשלים עם סיורים אלה (כגון הסדר והצורה בטקסי הנישואים), אך לא היו אנוסים לקחת בהם חלק פעיל (כגון השתתפות בתפילה בבית הכנסת).

כאשר נקבעה בת 66 חברים מהקהילה המבורגית התקבוצה ליצירת אגודה רפורמית, היא קיבלה את הכרתת החוקה על ידי הסנט של המבורג, למורות הסטייגותה של האורתודוקסיה. את הסיבות יש לבחש בראש וראשונה במצבם הפיננסי והמעמדית של חברי האגודה הרפורמית, כי האפשרות האלטרנטטיבית היהידה עבורה הייתה: לעזוב את הקהילה ואולי את המבורג עצמה. ברם, לא הסנט ולא הקהילה היו מעוניינים לאבד קבוצה שעשרה, יזמת ויוקרתית של איזוריהם. בינויד לאלה האדישים כלפי עניינים שבדת, יש לראות לדעתו, ביצירת אגודה הטמפל את רצון המעורבות האקטיבית במגמות שינוי בחימם דתיים, אך ללא ניסיון לכפות את השינויים על יתר חברי הקהילה, או לשבור את המסגרת המשותפת.

יתכן שאחת הסיבות לייסוד המאוחרת יחסית של אגודה בית הכנסת (ב-1868) יש למצואו במצב הבaltı משנתה בסידורים הדתיים המסורתיים שנשארו על כנס. רק בשלב מאוחר יחסית, יכול אחרי הקמת אגודה הטמפל, הרגישה האורתודוקסיה שעלה ליצור אגודה מאורגנת משלה, את אגודה בית הכנסת, על מנת לשמור בצוותה מירבית את סדרי אורח החיים האורתודוקסי ולחזק את מעמדה בצוותה פורמלית גם כלפי חוץ. יסוד אגודה עצמאית של האורתודוקסיה התעצב, משום שבניסוח עקרונותיה התגלו אלמנטים הדומים לאלה של הקהילות הנפרdot, כגון זו של פרנקפורט/מיין, של ברלין ושל קהילות ערים אחרות. ועוד הקהילה רצה למנוע בכל מחיר

יצירת קהילה דתית פורשת. בסופו של דבר הכריע הסנט וחייב את הקמת אגודות בית הכנסת, גם כדי להעמיד את ועד הקהילה במקום: אין לו זכות לשים את עצמו מעל הסנט בהחלטה כה עקרונית. מכאן, שהסנט, עם כל גישתו הדמוקרטית, שומר לעצמו את הזכות של "השגחה עליה" (*Oberaufsicht*),⁷ הן על הקהילה והן על אגודות הקולוטוס.

החל משנת 1864 בוטלה החובה להשתתיק לכהילה ובהמשך, עם אישורה הסופי של "שיטת המבוֹרג" על ידי סנט העיר ב-1867,⁸ גם לא הייתה חובה ה השתתייכות לאחת מאגודות הקולוטוס, על מנת להיות חבר בקהילה, וגם לא הייתה החובה ה השתתייכות לקהילה; כל יהודי היה רשאי לצאת מן הקהילה, אם רצה בכך. למרות זאת המשיכו רוב רובם של יהודים המבוֹרג להשתתיק לקהילה ולאגודות השונות.

התקופות

על מנת לעקוב אחר התפתחותה של "שיטת המבוֹרג" ויישומה, נסקור בקצרה את המהלים בתקופה ההיסטורית ממושכת, בעלי גוונים ושינויים רבים:

- שורשייה הראשוניים של השיטה מגעים בעקביפין עד לתקופת האמנציפציה הראשונה. עוד ב-1812 טעםו יהודי המבוֹרג שיווין זכויות מהו, בעקבות חסותו הארעית של צרפת על העיר, אלא שיחסות זו לא החזיקה מעמד לאורך זמן.⁹
- הימים הבאות בגרמניה היו שנים תהפוכות, בהן חגגה הריאקציה את ניצחונה בפרוסיה (1830-1845);
- בהמשך, עם מהפיכת 1848-1849 ועם חקיקת החוקה של האסיפה הלאומית בפרנקפורט/מיין, הושג ניסוח ראשוני של זכויות האזרה. גם היהודים היו אמורים להיות משיוין זכויות ומחופש המצחון והדת, לא מעט בזכות מאבקו האמיץ והבלתי נלאה של גבריאל ריסר,¹⁰ להשגת שיווין זכויות אזרחי גם לבני עמו. הבטחת זכויות אלו הייתה אמורה להיות בלתי מותנית ולא גבלה ביחס לכל אמונה דתית; כמו כן הובטה ניהול עצמאי בכל העניינים הקשורים לשירות לדת, אمنם עם פיקוח-על ממשלתי מסוים. כאמור, עקב השפעתם של גורמים פוליטיים חזק-קהילתיים הצעינה תקופה זו במידה מסוימת של חופש אורייני בתחוםים שונים מטעם המדינה, והמבוֹרג הייתה החלוצה לפני מחנה ההפרדה בין המדינה לבין הכנסייה (Trennung zwischen Staat und Kirche) ב-1919¹¹, שליסטודתיה יש קשר עקיף לשיטה המבוֹרגנית.
- כמו ביתר הקהילות בגרמניה התייחסו מרצונם גם רבים מיהודי המבוֹרג לצבעה במלחמות-העולם הראשונה. יהודים אוורטודוקסים ורפומרים כאחד ביטאו את מעמדם החדש על ידי הצטרפותם לשורות הצבא הגרמני.

- בתקופה של רפובליקת וויימר (1919-1932), הגעה קהילת המבורג לשיא פעילותה; היא טיפחה, פיתחה וחיזקה את "שיטת המבורג", על משבריה והישגיה אחד, ואולי אפילו בוגאות מסוימת.
 - גם בתקופה الأخيرة, בתקופת הריך השלישי, דבקו יהודים המבורג בשיטתם הייחודית – עד לניפוי החלומות הסופי והמוחשי ב"ליל הבדולח", ב-10 בנובמבר 1938.
- כלומר: הלכה למעשה שיטה כ-70 שנה (1867-1938); אך אם נכלול את ניצנאה הראשונים של השיטה ב-1817 ואת חללי דעתתה בסוף 1938 – כשתיהן הגיעו הזמן של השיטה ההמבורגת, משתרע פרק ההיסטורי מיוחד זה של קהילת המבורג על פני תקופה של כ-120 שנה.

המבורג כעיר-מדינה (*Stadtstaat*) וקהילת היהודית

המבורג הייתה עיר-מדינה בעלת סיידי מינהל מתקנים, שהקדימה מדיניות אחרות של גרמניה בהפתחותה הדמוקרטית-רפובליקנית.¹² כיאה לעיר נמל, פיתחה המבורג מסחר בין-לאומי וקשרים בין-לאומיים – וגם בהשפעת גורם זה גלו יהודים פתיוחות מסוימת. ואכן, רבים מאזרחותה נטו באוטה עת לתפיסה ליברלית מותנה.¹³ היהודים במבורג היו כ-1.5 אחוז מכלל התושבים, כאשר המגמה הכלכלית בקרבתה הייתה התבולות אמביולנטית, הנעה בין נטייה להיטמעות מוחלטת, מותאמת לרוח הפרוטסטנטית של שכניהם לבין הצד האחד דומיננטי מהבחינה המספרית, אשר נתה לשמרות מסורת יהודית-אורתודוקסית קפדנית. עם זאת סבר אופרי, ש"روحו של המבורג" תרמה לעיצוב דרכי החשיבה הקהילתיות (*Gemeinschaftsdenken*) של כלל היהודי המבורג.¹⁴

במהלכו – שבמרוצת השנים הפכה לקהילה היהודית הרבעית בגודלה בגרמניה – לא נוצרה, כאמור, קהילה של אורתודוקסיה פורשת (*Austrittsgemeinde*), אלא בשונה מקהילות פרנקפורט/מיין, ברלין, קלן ואחרות, נשתמרה בה אחdom קהילתי,/non-slum קהילתי – הסנט של העיר המבורג – והן בשל גורמים פנים-קהילתיים, אך בראש וראשונה בשל הדיבוקות ב"שיטת המבורג". מצד אחד נשתמרה בה האחדות הדתית-האורתודוקסית בכל תחומי החיים המשותפים, המינחים והחברתיים, הינו באותו המוסדות,-shell חברי הקהילה היו זוקקים להם; כך למשל, שמרו על כשרות בית החולים, במטבחים הציבוריים ובבתי היתומים – ואילו מהצד השני, ניתנה יד חופשית לחבריו הקהילה בעניין הקולטים הדתי-האישי המרכזי בח'י הפלט, הינו בסדרי התפילה בבית הכנסת, בבחירת נוסחי התפילה ובתכני הדרשות, לרבות בהוראת דת לילדיהם¹⁵ – בהתאם להשתיכותם לאגודה הקולטוס המועדפת. להלכה – אין קל ופשטוני מסידור הגינוי זה, אך למעשה הייתה מתכונת מורכבת זו מלאה בכיוונים ואנטי-ציוניים, בהסתממות והתנגדויות, במגוון התבדלות וכוונות איחוד, בויכוחים ובלחצים קהילתיים מבנים ומדיניים-עירוניים מבחוץ.

הקהילה היהודית בהמבורג הייתה היחידה בגרמניה, שכלה בתוכה את שתי אגודות הקולטוס¹⁶, (ובהמשך קמה, כאמור, אגודה קולטוס שלישית) ואת גוף הקהילה. אך ההשתיכויות לאחת מהן לא הייתה חובה. ואילו בכל הערים האחרות נקבע בחוקה הפורסית "שהיהודים הגרים במחוז של בית הכנסת מסוים, שייכים לקהילה בהתאם".¹⁷

תולדותיה של "שיטת המבוגר"

עד ה-4 בנובמבר 1864 הייתה חובת השתיכות לקהילה מעוגנת גם בחוקתה של המבוגר; השתיכות זו הייתה גם תנאי ליכוייות אזרחיות. אלא החל מ-1 בפברואר 1865 נכנס לתקופו חוק חדש.¹⁸ עיקרו של חוק זה היה ביטולה של חובת השתיכות לקהילה ומתן האפשרות לצאת ממנה, בלי לאבד את זכויות הארץ. "על פי החוקה הזאת נכללו בחופש זה הן הבחירה בהשתיכות או בא-השתיכות קהילתית, והן אפשרות לא להיות חבר באגודה קולטוס כלשהי".¹⁹ החוק החדש התיחס אז לקהילה, שהייתה מרכבת שני מיגורים בלתי שווים בגודלם: מהקהילה הגרמנית-אייזרעלית (Deutsch-Israelitische Gemeinde, DIG) יהודית (Portugesisch-Jüdische Gemeinde, PJG), המוצמצמת מהבחינה המספרית.²⁰ על נציגות הקהילה הוטלה המשימה להכין בשיתוף עם גוף נבחר תקנון קהילתית עדכני – המתאים לנסיבות החדשות של חופש השתיכות הקהילתית וחופש ה가입ות או אי ה가입ות לאחת מאגודות הקולטוס – ולהגשים לסנת של המבוגר תקנון עדכני בהקדם.

לשם כך נערכו ב-1865 בחירות בקהילה, שקדמה להן מלחמת בחירות סוערת בצורה בלתי רגילה בנסיבות בנושאים כגון: זכות בחירה האקטיבית והפסיבית של הנשים, השליטה בסדרי הקבורה, ההשפעה על מערכת החינוך היהודי וכיוצא באלה. כמו כן התעורר ויכוח סביב בעיות שונות בתחום המיסים והפיננסים. מול תשעה נציגים ליבראלים עמדו שישה מהאורתודוקסיה. אמנים כולם רצו לשמר על אחדות הקהילה, אך בו-זמנית רצה כל צד גם להגן על אינטרסים משלו, ומשך בחוטים בהתאם. רק אחרי משא ומתן שנמשך כשנתיים, הוגש לסנת ב-3 בנובמבר 1867 התקנון החדש של הקהילה היהודי-אייזרעלית (DIG) בהמבורג, ואף אושר על ידו. כך נוצר סטטוס חדש של הקהילה היהודית בהמבורג. ככלומר: הקהילה היהודית י'צגה כביבול את המדינה (Staat) ואגודות הקולטוס י'צגו כביבול את הכנסייה (Kirche), שני גורמים כמעט בלתי תלויים זה זה.

התקנון של המודל החדש

התקנון שהוגש, כאמור, אחרי התדיינות ארוכת ימים ומתקן התמודדות פנימית-יהודית נוקבת, נחשב לדגם של פשות. הוא נשאר יחיד במינו בהשוואה לתקנות של כל יתר הקהילות היהודיות בגרמניה, ונשא על

כ�판"ו את הקהילה הגרמנית-יהודית במבורג עד לפירוקה על ידי המשטר הנאצי-סוציאליסטי ב-1938. מודל זה התבסס על תפיסה של סובלנות פנים-קהילה ופנים-יהודית. ברויאר ראה בהסכם פנימי זה מידת מסותית של "פרוגמטיות"²², שנבעה בעיקר משיקולי כדאיות – לא רק במובן הכלכלי (הרפורמים היו יותר עשירים) אלא מתחם דאית ויאליסטית, שלא גרסה: "הכל או לא כלום" – אלא כל צד שאל – עד כמה ניתן יותר. לדעתיו, ניתן לגנות ב"שיטת המבורג" גם מצד עקרוני, שכן היא התבססה על השקפה דמוקרטית, על רעיון האחדות ועל עיקרונות הסובלנות והאחריות ההדידית.

בתקנון נקבע, שהתקהילה תפעלנה שתי אגודות קולטוס (*Kultus-Verbände*)²³, כעין אגודות של תרבויות רeligiose, והן: אגודות האורתודוקסיה ואגודות היהדות הרפורמית, בתנאי שתישמר הפרדה קפנדית בין התקפידיים של אגודות הקולטוס לבין תפקידי הקהילה. על פי תקנון זה תהייה הקהילה בכללותה אחראית למערכות החינוך ולቤתי הספר, לענייני רווחה ולונושא הקבורה; לשם כך הוקנתה להקהילה גם זכות גביה על ידי שלטונות העיר המבורג. יחד עם זה הוחלט, שיש להביע הכרעות כלל-קהילתיות בשאלות דת מכיוון כלשהו אל שלוchan הדיוונים בהשתתפות בא"י הכוח של האורתודוקסים, הרפורמים והבלתי "מזוזה". יש לדרג את דרישותיהן של אגודות הקולטוס בהתאם לייצוגן היחסי בעזות הוועד המנהל הנבחר של קהילת המבורג (*Gemeindeverwaltung*) ונציגיהן הנבחרים של אגודות הקולטוס – (*Kollegium Repräsentanten*).

למרבה הפלא לא הביעה האורתודוקסיה ההמברוגית מחהה נגד הפרדת הקולטוס ממנהיג הקהילה. אולם נציגיה לחמו למען המשך קיומה של מערכת מאורגנת לחינוך ולעוזרה סוציאלית ברוח המסורת ולמען שמירה על האופי האורתודוקסי בכל המוסדות הקהילתיים המשותפים. כפי שנאמר, הקשרות נשמרה בכל המוסדות היהודיים הציבוריים – דבר שאיפשר לכל יהודי להשתמש ללא חשש בשירותי הבריאות (בית חולים), החינוך (מטבח בתים הספר ובתי היתומים) ויתר המטבחים הציבוריים.

אגודות הקולטוס

מהאמור לעיל נראה, שהקהילה המברוגית בכללותה נחשבה בצד לקהילה אורתודוקסית טיפוסית עד השינוי שחל בתמונה אחידה זו בשנת 1811 על ידי התארגנותם של חפצי הרפורמה וייסוד "האגודה ההמברוגית של הטמפל החדש". כך נוסדה אגודה הקולטוס הראשונה, (*Tempelverband*), אליה השתתפו חברי מתוך הקהילה היהודית במבורג, שהיו בעלי גישה רפורמית. אגודה זו סימלה את שאיפת האמנציפציה של רביהם מיהודי המבורג ואת רצונם להתרחק מכבלי המסורת היהודית ומחוקיה שנחשבו בעינייהם מגבלים ומיושנים. דבר זה בא לידי ביטוי אפילו בכינוי בית תפילה החדש בשם "הטמפל" ("היכל") ובבסטיגיוגותם מהכינוי המקובל "בית הכנסת" (*Synagoge*). חידושים אחרים התבטאו בניהלי תפילה, בשינויו נסח

התפילה המסורתית ובתכני הדרשות הרליגיויזות, שהפתחו בצל ההשכלה המותפשתת – או כדברי דובנוב, "²⁴*im Schimmer der Aufklärung*" – בעקבות גבריאל ריסר דרשו אנשי "הטמפל" מהמדינה חופש הדת, דהיינו: "אי השפעת האמונה הדתית על זכויות האזרח – ואילו מהיהדות דרשו את חופש המצפון, היינו שחרור מהחובה לפעולות דתיות מסוימות".²⁵ כפי שתואר – יצרה האורתודוקסיה אחרי יובל שנים (ב-1868) את "אגודת בית הכנסת" (*Der Synagogenverband*), בשיתוף עם הרבנות של המבורג.²⁶ צעד זה הביא לחילופי דברים קשים בין האורתודוקסיה לבין הזרועות המבצעות הקהילתיות, שעמדו בתוקף על עניין הניטראליות. הקהילה חששה, שאגודות בית הכנסת (האורחותודוקסית) תנסה בכל זאת להקים קהילה נפרדת (*Austrittsgemeinde*). מחלוקת זו באה על פטרונה ורקע בשנת 1873 בהתערבותו של הסנט, שקבע חד-משמעות: יש להעניק לאגודות בית הכנסת האורתודוקסית מעמד שווה לזה של אגודות הקולוטוס הרפורמיות; יתרה מזו – "הרבותות הראשית" (*Das Oberrabbinat*) של הקהילה תהיה קשורה לאגודות בית הכנסת. נקודה חשובה ואחרונה – ההשתיכות לאחת מאגודות הקולוטוס אינה קשורה להשתיכות הקהילתיות. מכאן הבינו שלוש האינטנסות, היינו – הקהילה, אגודת הטמפל (הרפורמי) ואגודה בית הכנסת (האורחותודוקסי), שיש רק דרך אחת לקיום היהודי שלhn בהمبرג – דרך הסובלנות ההדידית.

שלושים שנה לאחר יסודה של "שיטת המבוֹלָא" של הקהילה על שתי אגודות הקולוטוס – האורתודוקסית והרפורמית – נסודה בשנת 1894 אגודות קולוטוס שלישית, האגודה הקונסරבטיבית, שימושה אליה חברי הקהילה משתי אגודות הקולוטוס הוותיקות, הרפורמית והאורחותודוקסית. שתי האגודות הוותיקות ואו "בדאגה מסויימת" את דרכם של אגודות "הdmטור" (על שם בית הכנסת שללה בקרבת רחוב דמטור דאז), מאחר והיא התהילה במידת מה לפסוע בכוון אודותודוקסי מתחן וניסתה לפתח פעילות תרבותית ודתית, בדומה לו של הרב מאלטונא, הרב ד"ר יוסף צבי קרליבך. לדעתה של לוריאן, "יצג הרב קרליבך צורת חסיבה אחרת, מקורית ופתוחה".²⁷ כדוגמה מלאפת לכך ישמש שיחוּן הפעולה בין רב אורתודוקסי זה עם החזן הליברלי מאגודה הטמפל. בשיתוף פעולה נדיר פירסומו יחד סדרת מאמרם על מהותן של התפilioות בימים הנוראים ובחג הסוכות. הרב כתב על ההווי שנוצר על ידי המנגינות לקטעי התפילה ולפיוטים, והחן ליאון קורניצר הוסיף את התווים:²⁸

כלקמן:

לא יכולן הקהילתי לא יכולו נשים וילדים להיות חברים בקהילה או באגודות הקולוטוס. הגודל המיספרי של האגודות מתיחס על כן לחברים-גברים בלבד. בתקופת שלטון הקיסרות, לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, היה המספר (המשוער) של החברים באגודות הקולוטוס ומעודם הכלכלית, לאגודות הטמפל (הרפורמית) היו כ-700 חברים, לרוב בעלי הכנסת גבואה; דבר זה חיזק את מעמדם בעיני הנסנט של המבורג, גם ועד הקהילה ידע להעיר עובדה זו, לאחר שרביהם מיהודים אמידים אלה תמכו במוסדות צדקה קהילתיים שונים, גם באלה שהיו ידועים בנטיות אורתודוקסיות. לעומת זאת היו לאגודות בית הכנסת (האורחותודוקסית) כ-1,200 חברים, שבאו מכל המעמדות. בשל גיונם הסוציאלי ובשל הרוב המספרי הצלילה

האורותודוקסיה להשפיע במידה רבה על שמיירת הריטואל המסורתית, שכן כזכור היה היצוג המספרי מן הגורמים המכרים בהכבודה על צבון הקהילה, והדברים נעשו על פי המסורת היהודית. אכן, ברית מילה, נישואין וקבורה התנהלו גם בהמשך על פי התפיסה באגודות בית הכנסת; עם זאת חיבר הסנט את האגודה האורתודוקסית לפתיחת את בית הכנסת המרכזי (*die Hauptsynagoge*) לכל יהודי החופץ בכך – כמווהו כל מוסדות הקהילה ושירותיה (חינוך, בריאות, רווחה). אלה נוהלו על פי דיני השולחן ערוך, דבר שאפשר, כאמור, לכל יהודי אורתודוקסי ליהנות מהשירותים הקהילתיים ללא חשש, מחד גיסא, ולא חסם בפניו רפורמי או ליברלי את שעורי המוסדות בשל השקפותו השונה,מאייד גיסא.

קובוצה מספרית לא מבוטלת מבין היהודי המבורג התייחסו לשאלות הדת והאמונה באדיות רבה; הם לא גילו כל עניין בהצטרפות לאחת מאגודות הקולוטוס הקיימות, וגם לא הקימו אגודות קולוטוס ניטראלית משל עצמם. בחלקים השתייכו לשכבה חלה יותר, ואולי זאת הייתה אחת הסיבות שלא עזבו את הקהילה היהודית, ומכאן שלא איבדו את הזכאות לשירותיה. השקפתם הפוליטית של יהודים אלה נעה בין נטייה ליברליות מתונה לבין גישה רפורמית.²⁹

הארגון הקהילתי

מספר נושאי התפקידים הבכירים בקהילה או בוועד הקהילה (*der Vorstand*) הגיע על פי התקנון ל-60-67 אנשים, ועליהם נוספו 21 נציגים נוספים מאגודות הקולוטוס השונות,³⁰ ובנוסף לאלה – נציגי החברות והארגוני השונים שניהלו את ענייני הציבור, כאשר חלקם הגדל פעיל בתחוםם. עשרי הקהיל תרמו סכומים ניכרים למוסדות הסוציאליים הרבים,³¹ שפעלו למען הכלל בעלי "התחשבנות בסוג הקולוטוס". כמו כן נוצרה ב"שיטת המבורג" קשת רחבה של תפקידים בתחוםי אחריות מגוונים, כולל חינוך, בריאות, סעד, קבורה וכיוצא באלה. מעריכים את מספר המוסדות, הארגונים וחברות לתרבות תורנית וככלית, לעזרה הדידית, בנוסף לתמיכה בהקדים (*Stiftungen*) רבים לדיר – ל-300 בקרוב.³² היה צורך לאייש ארגונים אלה באנשים המתאימים, הנכונים והモוכנים לכך, וגם מסווגים לעומת מתחם המלויים עבודה בראש מסועפת ומיווחדת של הפרדה בין השתייכותם לאגודות הקולוטוס לבין השתייכותם קהילתית.

לורנץ מדגש, שב-1909 חלה כמעט "רגסיטה" בהרמונייה העדינה,³³ שהושגה בין אגודות הקולוטוס בין לבין עצמן ובין המוסדות הקהילתיים, בעקבות בחירתו של הרב ד"ר שמואל שפיצר מהונגריה לכוהנת רב הראש.³⁴ תלמיד חכם קפדי זה היה חסר, לדעתה, את הראייה ואת הכוח האינטגרטיבי, למרות תקופת כהונתו הממושכת, מ-1910 עד 1934. (כידוע, השair הסנט את הרבנות הראשית בידי אגודות בית הכנסת). הוויוכחים הפנימיים בתחום אגודות בית הכנסת, בין הדוגלים באורתודוקסיה פתוחה יותר לבין אלה המחרים בצורה קייזרית, היו סוערים עד בלתי נעים, והדיםם חדרו גם לפוליטיקה הפנימית של הקהילה, ואך חילחו החוצה.³⁵

בסופו של דבר הגיע הריב לKITZO ו רק לאחר שאגודות בית הכנסת פנתה שוב לכיוון מתון יותר, אך גם כתוצאה מכוון ומסמכותו של ועד הקהילה, שהיא מחויב להתחשב בו-זמנית באגודות הקולוטוס – אונס על פי הדיון של הסנט המבורגי.

דוגמאות לסובלנות הדדית

1. הרבנים הראשיים דאז, הרב ד"ר ארנולד-אשטרן (שכיהן עד 1888) והרב מרדכי עמרם הירש (שכיהן עד 1909), היו אישים שידעו להימנע מלהפגין צורות אופקיות של האולטרה-אורותודוקסיה לטובת פתיחות דתית.³⁶ ומעניין במיוחד עניין בין התפקידים שהיו ברשות הקהילה הייתה גם האחוריות והדאגה לבתי הקברות ולקבורה. לקרהת סוף המאה ה"ט התפשט המנהג של שריפת הגופה וקבורת האפר שלה בצד אפר מוחדים (*Urnen*), בניגוד לדעתה של הרובנות, שראתה בצורת קבורה זו מנהג של עובdot אלילים. בכלל זאת השתדלו ומיצאו פתרון יצירתי אפילה לעביה סבוכה זו. האגודה האורתודוקסית, אגדות בית הכנסת הסכימה להקצת מקום מיוחד לקבורה האפר בתוך בית הקברות היהודי הכללי.³⁷
2. אגדות הטמפל תרמו להחזקת בית הספר האורתודוקסי לנערים "תלמוד-תורה-ראלי" (תת"ר), זהה פתח את שעריו לפני כל תלמיד ותלמיד, בלי "לבוד בצייזותיו", ובלי התחריבות של הורי הילדים לשמרות מצוות, לביקור בבית הכנסת וכיצא באללה. יתרה מזו, במקור מלאה האגודה האורתודוקסית רק את הוראות הסנט, אך הוריהם לא אורתודוקסים רבים העדיפו לשולח את ילדיהם לבית הספר תת"ר, לא רק מטעמי נוחות של קרובות מקום אלא גם בשל רמתה הגבוהה של בית הספר.
3. האגודה האורתודוקסית לא התנגדה להעברת תרומות של הקהילה להקמת היכל חדש של האגודה הרפורמית.³⁸
4. מתחילה שנوت השלושים התפתח קשר בלתי פורמלי בין בתיה הרבניים מהאגודות השונות, בעיקר ביוזמת נשות הרבניים וגם בעקבות החברות ביניהם.³⁹
5. בעקבות המדיניות הכללית והאוירה הליברלית בהמבורג, חלו שינויים מסוימים גם באגדות הטמפל הרפורנית, כגון "רה-הודייזציה" ("Re-Judaïsierung"), על ידי ההתרכזות מהטగנון הפרוטסטנטי – שהאגודה הפגינה מאז היווסדה ב-1817 – והתקרבות מסוימת אל מנהג הפולני-יהודי המקובל (*übliche der polnische Minhag*) לשל ההבראה הספרדית "המדינה יותר" שהונגה בשעתה בטמפל, והוחלפה בהגיה האשכנזית דוקא.⁴⁰ שינוי זה התקבל כמחווה של התקראות למנהיג בית הכנסת האורתודוקסי, עצעד ראשון של עין "חוורה בתשובה"; גם בבית הכנסת האורתודוקסי הונגה הדרשא בשפה הגרמנית על ידי החכם יצחק ברניסי,⁴¹ וה"מדים הרבניים" לא נבדלו בהרבה מלבשו של הכומר הפרוטסטנטי, ולמספר לחני תפילה חדרו אלמנטים לא יהודים.

מעשה שהיה

על מנת להמחיש את הנאמר על תרומת הנשים-הרבעניות ביצירת אווירה נינוחה בין אגודות הקולטוס השונות, מובאת כאן אפיוזדה אמיתית קטנה מהitial שנות ה-30 במהלך:

הרב של בית הכנסת הקונסרבטיבי, בית הכנסת "דמטור", ⁴² ד"ר פאול הולצץ ⁴³ שכ בבית חולים, וגב' לוטה קרליבך בבית פרויס, ⁴⁴ אשתו של הרב הראשי האורתודוקסי ד"ר יוסף קרליבך, ⁴⁵ החליטה לשולח לו פרחים לשבת, עם ברכת החלמה מהירה. כאמור לתשעה ידים, העסוקה בהכנות לשבת, הטילה משימה זו על ילדתה בת ה-7, כאמור: "הרי לך שני מרק (DM), תיגשי לחנות הפרחים הקרובות ותבקשי שישלחו בשמננו זו פרחים בבית החולים עברו הרב ד"ר הולצץ".

אחרי כשבועיים היא קיבלה שיחת טלפון ממת הרבני, גב' גרטה הולצץ, שלא פסקה מלzechוק. התברר, שהילדת לא הבינה בדיקן כיצד לבצע את ההוראה, אלא הלכה ישר לגבי' הולצץ ומסרה לה את הדבירים הבאים: "לאימי אין זמן, אז קחי שני DM וקני לבעלך החולה זו פרחים לשבת". ⁴⁶
בນיתוח רטוספקטי של האירוע לשם הפקט לקחים, נמצא בו מספר אלמנטים:

- בית הרב האורתודוקסי שלוח פרחים לרוב הקונסרבטיבי;
- התקנית המתואמת לעיל לא נתפסה כעלבון או כפגיעה בכבוד,
- אלא הכוונה הכנה היבת;
- הנפשות הפעולות בכיוון של היידברות – היו נשים;
- ההומוור באפיוזדה מביע הבנה וסובלנות.

על רקע תאורי זה אפשר להבין, שלרגל הכתתרתו של ד"ר יוסף קרליבך כרב האורתודוקסי בקהילת המבורג בשנת 1936 הוזמן ונכחו ⁴⁷ גם הרב הרפורמי, הרב ד"ר ברונו איטליינר ⁴⁸ וגם הרב הקונסרבטיבי, הרב ד"ר פאול הולצץ, ⁴⁹ הנהלות של כל אגודות הקולטוס וכמו כן נציגי המינהל של הקהילה, ⁵⁰ אלה השתתפו גם בחגיגת יובל ה-70 בחג הפסח 1937 ⁵¹ של "אגודת הקולטוס האורתודוקס" (שקרוה לעצמה כאמור, "אגודת בית הכנסת"), שנערכה בבית הכנסת המרכזי בהמבורג. דברים אלה שופכים אור על התבטאיותה של הרבנית לוטה קרליבך: "בתקופה כה קשה צריכים הרבה להתחאחד, גם אם הם אינם ידידים אישיים". ⁵²

גורםים אפשריים להצלחה

יש לזכור את הצלחתה של "שיטת המבורג" – בין היתר – לזכותם של מספר גורמים מסוימים:

- הכוורת להגעה להסכם בהכרעת הגורם החיצוני בדמות הסנט של המבורג.
- עצם הרצון להישאר מאוחדים (כמעט) בכל מחיר.

- לא התmesh החשש, שייהודים רבים יעזבו את המסגרת הקהילתית, אם תינתן להם יד חופשית בנידון; פחות מ-5.5 אחוז (כ-15 חברי קהילה בשנה) ניצלו אפשרות זו.⁵³
- השיטה יצרה צפיפות ארגונית ומעורבות אישית, אשר אילצו את המשתתפים לעבוד יחד ולהגיע להיבדות באורה דמוקרטית.
- פיזור הסמכויות יצר הרוגשת השתייכות מצד אחד, והרגשת אחירות מצד שני.
- אגודות הקולטים היו בלתי תלויות מבחינה כספית, מאחר והיו רשויות לגבות עיון "מס חבר" מחבריהן. (למרות שעצמאות זו הייתה למעשה מוגבלת עקב תלותן גם במצב הפיננסי של הקהילה בתקופות משבר, כמו במקרה הכללי בשנת 1930/1931).
- הצלחה נוספת יש לזקוף לזכותן של נשות הקהילה, שפעלו יחד במוסדות צדקה הומניטריים רבים, כגון המטבחים הציבוריים, הוועדים של בית היתומות ושל בית הספר לבנות וכדומה. הן קיימו קשר בין לבין עצמן, ללא התחשבנות יתרה בוג� להשתיקות לאגודות קולטים כלשהי.
- גילויי הסובלנות בין האגודות והתמיכה ההדידית בשעת מצוקה, כפי שצוין בקטע הקודם (סעיפים 3 ו-4).

סיכום

גורמים שונים היו אחראים לייצירתה של "שיטת המבורג" (*das Hamburger System*) המיחודה במנה, ולקיומה לאורך תקופה ממושכת, הגם שהייתה מלאה סערות פנים-קהילתיות וחוץ-פוליטיות. נסיבות אלו אינן קיימות עוד, וכפי הנראה לא תהיינה קיימות גם בעתיד. גורמים רבים ושונים תרמו להתחוותה של השיטה והיה להם חלק בהתמדתה; אך ככל יחן לא היו יכולם להצליח, ללא גורם הסובלנות, שהיה בו יותר מקורטוב של רוחב הלב.

הנני רואה בסובלנות זו את הציר המרכזי להצלחתה של "שיטת המבורג". על כן ניתן אולי לשיך שיטה זו לאחד מעשרת הניסים, כפי שמובא בפרק אבות ה, ז: "עומדים צפופים ומשתחוים רוחחים". כאשר צר המקום – הgeomש את עמדתו ותצא ברוחה.

ביבליוגרפיה

הערות:

1. חומר ארכיוני וחומר מהעתונות הישנה מסומן בכוכבית.*
2. התוספות בכתב קורסיב (*italics*) הן קיורי הביבליוגרפיה, כפי שהם מופיעים בעשרות.

Ben-Avner, Yehuda, Eine jüdische Gemeinde in Deutschland – Breslau. In: Die Vergangenheit holt uns ein – 12. Israelisch-deutsches Lehrerseminar der Gewerkschaft Erziehung und Wissenschaft mit der Histadrut Hamorim vom 26.12.1986–9.1.1987 in Israel.

Ben-Avner, Eine jüdische Gemeinde in Deutschland – Breslau, 1987.

Böhm, Günter, Die Sepharadim in Hamburg, In: Herzig, Arno (ed), Die Juden in Hamburg 1590-1990. Wissenschaftliche Beiträge der Universität Hamburg zur Ausstellung: Vierhundert Jahre Juden in Hamburg. Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 1991, pp. 21-40.

Böhm, Die Sepharadim in Hamburg, 1991.

Breuer, Mordechai, The Hamburg Community – Nation or Congregation. In: Gillis-Carlebach, M. & Grünberg, Wolfgang (eds), Den Himmel zu pflanzen und die Erde zu gründen. Die Joseph Carlebach Konferenzen. Jüdisches Leben, Erziehung und Wissenschaft. Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 1995, pp. 30-41.

Breuer, The Hamburg Community, 1995.

- * Carlebach, Joseph (mit Leon Kornitzer), Vom Sinn unserer Festgottesdienste – Rosch Haschana I. Israelitisches Familienblatt, Nr. 35, 30. August 1934, S. 9-10; Rosch Haschana II, Nr. 36, 6. September 1934, S. 9.-10. Jom Kippur. Nr. 37, 13. September 1934, S. 9-10; Sukkot, das Fest der Freude. 20 September 1934, S.9.

תוווי המנגינות במאמריו הוכנו על ידי החזן הליברלי, מר ליאון קורניצר (ואה פירוט בהערה) (28).

Carlebach, Vom Sinn unserer Festgottesdienste.

- * Deutsch-Israelitischer Synagogen-Verband Hamburg (ed), Feier zur Einführung seiner Ehrwürden des Herrn Oberrabbiners Dr. Joseph Carlebach נ"ג. Hamburg, in der Gemeinde-Synagoge Bornplatz, am Mittwoch, dem 22. April 1936 (30. Nissan, 5695) Joseph Carlebach Archive, Carlebach Institute, Bar-Ilan University (Joseph Carlebach Archiv = JCA).

Synagogen-Verband Hamburg (ed), Feier zur Einführung, April 1936.

Dubnow, Simon, Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes, Berlin, Jüdischer Verlag, 1920-1923, Vol. 1, Das Zeitalter der ersten Emanzipation (1789-1815); Vol. 2, Das Zeitalter der ersten Reaktion (1815-1848); Vol. 3 (1923), Die Epoche der zweiten Reaktion (1881-1914).

Dubnow, Die neueste Geschichte, 1920-1923.

- * Festschrift zur Feier des 125 jährigen Bestehens der Beerdigungs-Brüderschaft der Deutsch-Israelitischen Gemeinde in Hamburg. 1812-1937, 5572-5697 (JCA).

Festschrift der Beerdigungs-Brüderschaft.

Gillis, Miriam, Chinuch we'Emuna - Mischnato Hachinuchit schel Harav Joseph Zwi Carlebach (Education and Faith – Principles and Practice in the

Pedagogics of Joseph Zwi Carlebach, Hebrew), Tel-Aviv, Don-Moreshet, 1979.

Gillis, Chinuch we'Emuna, 1979.

Gillis-Carlebach, Miriam, Jedes Kind ist mein Einziges. Lotte Carlebach-Preuss – Antlitz einer Mutter und Rabbiner-Frau. Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 1993 (sec. ed.).

Gillis-Carlebach, Jedes Kind ist mein Einziges, 1993.

- * Haarbleicher, M.M. (ed), Zwei Epochen aus der Geschichte der Deutsch-Israelitischen Gemeinde in Hamburg, Otto Meissner, 1867.

בעותק בו השתמשתי ישנה חומרה נוספת וכבה הנושא את צלב הקרים, עם כיתוב: כרךמך: Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands – Bibliothek.

Haarbleicher, M.M. (ed), Zwei Epochen.

Herzig, Arno, Vierhundert Jahre Juden in Hamburg. In: Gillis-Carlebach, M. & Grünberg, Wolfgang (eds), Den Himmel zu pflanzen und die Erde zu gründen. Die Joseph Carlebach Konferenzen. Jüdisches Leben, Erziehung und Wissenschaft. Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 1995, pp. 42-45.

Herzig, Vierhundert Jahre Juden in Hamburg, 1995.

- * Jacobson, Wolf S., Zur geplanten Einführung des Gemeindezwanges in Hamburg. Hamburg, Druck von Deutschländer & Co Nachf., Alsterwall 54, 1918 (JCA).

Jacobson, Zur geplanten Einführung des Gemeindezwanges, 1918.

- * Jahrbuch für die Jüdischen Gemeinden Schleswig-Holsteins und der Hansestädte und der Landesgemeinde Oldenburg, Jg. 1928/29; 1930/31; 1932/33; 1934/35; 1935/36; 1937/38.

Jahrbuch für die Jüdischen Gemeinden.

- * J.L. (Julius, Lehmann), Siebzig Jahre Synagogenverband. Hamburger Familienblatt, April 1937 (JCA).

J. L., Siebzig Jahre Synagogenverband, 1937.

Jüdischer Alltag als humaner Widerstand. Dokumente des Oberrabbiners Dr. Joseph Carlebach aus den Jahren 1939-1941, ausgewählt und kommentiert von Miriam Gillis-Carlebach. Hamburg, Verein für Hamburgische Geschichte, 1990 sec ed. 1993).

Jüdischer Alltag als humaner Widerstand, 1990.

Krohn, Helga, Die Juden in Hamburg - Die politische, soziale und kulturelle Entwicklung einer jüdischen Großstadtgemeinde nach der Emancipation, 1848-1918. Hamburg, Hans Christians Verlag, 1974.

Krohn, Die Juden in Hamburg, 1974.

Lippmann, Leo, “...dass ich wie ein guter Deutscher empfinde und handle”. Zur Geschichte der deutsch-israelitischen Gemeinde in Hamburg in der Zeit vom

Herbst 1936 bis zum Ende 1942. Zwei Berichte. Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 1994.

Lippmann, "...wie ein guter Deutscher", 1994.

Lorenz, Ina S., Die Juden in Hamburg zur Zeit der Weimarer Republik – Eine Dokumentation, 2 Vol., Hamburg, Hans Christians Verlag, 1987.

Lorenz, Eine Dokumentation, 1987.

Lorenz, Ina S., Identität und Assimilation – Hamburgs Juden in der Weimarer Republik. Hamburg, Hans Christians Verlag, 1989.

Lorenz, Identität und Assimilation, 1989.

Lorenz, Ina S., Die jüdische Gemeinde Hamburg 1860-1943. Kaiserreich – Weimarer Republik – NS-Staat. In: Herzig, Arno (ed), Die Juden in Hamburg 1590-1990. Wissenschaftliche Beiträge der Universität Hamburg zur Ausstellung: Vierhundert Jahre Juden in Hamburg. Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 1991, pp. 77-100.

Lorenz, Die jüdische Gemeinde Hamburg, 1991.

Lorenz, Ina S., Die Gründung des "Hamburger Religionsverbandes Hamburg" (1937) und das Ende der jüdischen Gemeinden zu Altona, Wandsbek und Harburg-Wilhelmsburg. In: Freimark, Peter, Jankowski, Alice, Lorenz, Ina S. (eds), Juden in Deutschland. Emanzipation, Integration, Verfolgung und Vernichtung. 25 Jahre Institut für die Geschichte der deutschen Juden in Hamburg. Hamburg, Hans Christians Verlag, 1991, pp. 81-115.

Lorenz, Die Gründung des Hamburger Religionsverbandes, 1991.

Lorenz, Ina S., Das "Hamburger System" als Organisationsmodell einer jüdischen Großgemeinde – Konzeption und Wirklichkeit. In: Jütte, Robert; Kustermann, Abraham P. (eds), Jüdische Gemeinden und Organisationsformen von der Antike bis zur Gegenwart. Wien/Köln/Weimar, Böhlau Verlag, 1998, pp. 221-255.

Lorenz, Das "Hamburger System", 1998.

Lorenz, Ina S., Zehn Jahre Kampf um das Hamburger System (1864-1873). In: Freimark, Peter; Herzig, Arno (eds), Die Hamburger Juden in der Emanzipationsphase 1780-1870. Hamburg, Hans Christians Verlag, 1987, pp. 41-63.

Lorenz, Zehn Jahre Kampf, 1987.

Marwedel, Günter, Die aschkenasischen Juden im Hamburger Raum. In: Herzig, Arno (ed), Die Juden in Hamburg 1590-1990. Wissenschaftliche Beiträge der Universität Hamburg zur Ausstellung: Vierhundert Jahre Juden in Hamburg. Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 1991, pp. 41-60.

Marwedel, Die aschkenasischen Juden, 1991.

Meyer, Michael, Die Gründung des Hamburger Tempels und seine Bedeutung für das Reformjudentum. In: Herzig, Arno (ed), Die Juden in Hamburg

1590-1990. Wissenschaftliche Beiträge der Universität Hamburg zur Ausstellung: Vierhundert Jahre Juden in Hamburg. Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 1991, pp. 195-209.

Meyer, Die Gründung des Hamburger Tempels, 1991.

Nippa, Annegret und Herbstreuth, Peter, Eine kleine Geschichte der Synagoge aus dreizehn Städten. Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 1999.

Nippa und Herbstreuth, Eine kleine Geschichte der Synagoge.

- * -nn., Wie die Hamburger Gemeinde ihren Oberrabbiner wählte. Gemeindeblatt der Deutsch-Israelitischen Gemeinde, No. 18, 23. Nov. 1934, pp. 3-4 (JCA).

-nn., Wie die Hamburger Gemeinde ihren Oberrabbiner wählte, 1934.

- * o.N. (Leitartikel), Der neue Oberrabbiner. Der DISV führt Joseph Carlebach in sein Amt ein. Isr. Familienblatt 38, No.17, 23. April 1936 – א' איר תרצ"ו, pp. 1-2 (JCA).

o.N., Der neue Oberrabbiner, 1936.

Ophir, Baruch, Z., Zur Geschichte der Hamburger Juden, 1919-1939. In: Freimark, Peter, (ed), Juden in Preußen – Juden in Hamburg. Hamburg, Hans Christians Verlag, 1983, pp. 81-97.

Ophir, Zur Geschichte der Hamburger Juden, 1983.

Rand, Ursula, Zur Geschichte des jüdischen Schulwesens in Hamburg (ca 1780-1942). In: Herzig, Arno (ed), Die Juden in Hamburg 1590-1990. Wissenschaftliche Beiträge der Universität Hamburg zur Ausstellung: Vierhundert Jahre Juden in Hamburg. Hamburg, Dölling und Galitz Verlag, 1991, pp. 113-130.

Rand, Zur Geschichte des jüdischen Schulwesens in Hamburg, 1991.

- * Schlesinger, D. I., Der Eintritt der Hamburger Deutsch-Israelitischen Gemeinde in den umgestalteten Gemeindebund – Referat gehalten in der Versammlung vom 31. März 1921 (JCA).

Schlesinger, Der Eintritt der Hamburger Deutsch-Israelitischen Gemeinde, 1921.

- * Statut des Deutsch-Israelitischen Synagogeng-Verbandes zu Hamburg. Gegründet 1868. Rediviert im Jahre 1927. Hamburg, H. Hammer, Neuer Steinweg 2A. Alster 900 (JCA).

Statut des Deutsch-Israelitischen Synagogeng-Verbandes, 1927.

Stein, Irmgard, Jüdische Baudenkmäler in Hamburg. Hamburg, Hans Christians Verlag, 1983.

Stein, Jüdische Baudenkmäler, 1983.

- * Vorstands-Sitzung vom 23.VII 1935, Central Archive for the History of the Jewish People, Jerusalem (CAHJP, Jer.) , AHW/543 e, pp. 88-92.

Vorstands-Sitzung vom 23.VII. 1935.

Wolfsberg-Aviad, Oskar u.a., Die Drei-Gemeinde – aus der Geschichte der Jüdischen Gemeinden Altona-Hamburg-Wandsbek. München, Ner Tamid Verlag, 1960.

Wolfsberg-Aviad, *Die Drei-Gemeinde*, 1960.

* Zeitungen: Hamburger Familienblatt, Israelitisches Familienblatt, Der Israelit, Jüdisches Gemeindeblatt, 1934-1938 (CAHJP, Jer.; JCA).

הערות

1. הנושא שיידן להלן, "שיטת המבורג" ("das Hamburger System") מבוסס בחלקו על מקורות ראשוניים בגרמנית. סיגנוןם הוא מסורבל, לא תמיד חד-משמעות וקשה לתרגם לשפות אחרות, כגון:

Jacobson, Zur geplanten Einführung des Gemeindezwanges, 1918;
Schlesinger, Der Eintritt der Hamburger Deutsch-Israelitischen Gemeinde, 1921;

Statut des Deutsch-Israelitischen Synagogen-Verbandes, 1927
Siebzig Jahre Synagogenverband, 1937; o.N., Der neue Oberrabbiner, 1936.
 וכן, להוציא את מאמרו של מ' ברויואר, 1995, רובם של החוקרים המודרניים על השיטה הופיעו בגרמנית בלבד (ראה בראשמה הביבליוגרפיה), ולכן רק מיעוט החומר נגיש לדוברי שפות אחרות. הממחיה בנושא היא פורפ' איינה לורנץ מהמקון לחקר ההיסטוריה של יהודי גרמניה היושב בהمبرג. חובה נעימה לי להזכיר לפחות לפורפ' לורנץ על ייעוצה המועיל והנדיב.

2. האורתודוקסיה הייתה השלטת בכל סדרי הדת הקהילתיים, עד שנוסדה אגודה הקולטוס הרפורמית ב-1817. מ-1868 היו קיימות שתי אגודות קולטוס – הרפורנית והאורתודוקסית, ורק כ-30 שנה לאחר מכן נוסדה האגודה השילשית, הקונסרבטיבית.

3. לפני הקמתו של הטמפל המפואר ב-Oberstrasse בשנת 1931 (היום נמצא בו ה-NDR, Nord-Deutsche Rundfunk, der), היה לאגודה הקולטוס הרפורמית שני מקומות תפילה אחרים: הטמפל הראשון היה ב-Alter Steinweg והשני – ב-Poolstrasse. ראה פרטימן אצל שטיין, עמ' 47 ואילך.

4. בית הכנסת הגדול, שעד במקום מרכז וגלי לעין, נבנה בשנת 1906 בכיכר Bornplatz (ונקרא עד היום על ידי היהודי המבורג בשם החיבה "Bornschul"). הוא הוצת ב"ליל הבלולח" ב-1938, ונחרס עד היסוד ב-1939. מאז 1989 יש במקום כיכר מזאקה המשקף את מיתאר הכיפה של בית הכנסת. כיכר זו נקראת היום על שם הרב הראשי האחרון, "כיכר יוסוף קרליבך". לפניו-כן היו לאגודה הקולטוס האורתודוקסית שני מבני תפילה אחרים: הראשון – ב-Elbstrasse והשני – ב-Kohlhöfen. ראה פרטימן אצל שטיין, עמ' 78 ואילך.

5. בית הכנסת "דמיטור החדש" של האגודה הקונסרבטיבית נבנה בשנת 1909 בברוחוב Benecke, בקרבתה ורחוב Dammtor. הוא חולל ב"ליל הבלולח" ב-1938, אך הבניין שוקם ב-1939 בהתערבותו של ד"ר מקס פלאוט (הمبرג 1901–1974), אז

- הסינדיוקוס של קהילת המבוֹרג. הבניין שימש עוד תקופה מסוימת לתפילה בימי חג ומועד בית הכנסת נחרס עד היסוד בהפצצת על המבוֹרג ב-1943. ישנו לוח זיכרון לרוב דר' הולצר (ראה פרטים עליו בהערה 44), שכיהן כרב בית הכנסת זה. מקום תפילה קודם היה בית הכנסת "נוהה שלום" – Jungfernstieg שנחנך כבר ב-1879 (אך האגודה של הקונסරבטיבים קיבלה הכהה רק ב-1894), ונסגר בשל שריפה שפרצה במקום. ראה פרטים אצל שטיין, עמ' 87.
- .Stein, *Jüdische Baudenkmäler, Hamburg*, 1983
- .לורנצ, אינה, עמ' 41.
- .Lorenz, *10 Jahre Kampf um das Hamburger System*, 1987
- .שם, עמ' 47.
- .אמנם לורנצ קובעת את השנה ל-1865, שם עמ' 53-54.
- .Lorenz, *10 Jahre Kampf um das Hamburger System*, 1987
- .וראה גם את התיאור המפורט אצל קרון, עמ' 28.
- .Krohn, *Die Juden in Hamburg*, 1974
- .ע"פ דובנוב, כרך 1, עמ' 122.
- .גבrial Riesser (Dr. Gabriele Riesser) המבוֹרג 1806-1863, נקרא "סניגורם של ישראל", בשל מלחמותו האמיצה למען האמנציפציה ושינויו הכלכליים ליudeים. כיהן במשרות בכירות נוספות במפעוטות המשפיטיות בהמבורג ובפרנקפורט/מיין. מלבד כתבי הפליטיים והמשפטיים הוציא כתב עת בשם "Der Jude".
- .הפרדת הכנסייה מהמדינה (Trennung von Staat und Kirche) היא שיטה מדינית-כנסייתית; המסתבطة בכך, שהמדינה מתייחסת לחברות כנסייתיות חברותות פרטיות, דהיינו: אין לכנסייה רשות התערבות בענייני המדינה, אך מאייך המדינה אינה מתערבת בניהולה ובחוקותיה של הכנסייה. בברפת קיימת הפרדה זו מ-1905 ובגרמניה מ-1919.פה מדבר בהשואה סימלית. והשווה גם "In practice, this document (1860) totally separated religion from state and nationality," Breuer, *The Hamburg Community*, 1995, p. 34.
- .ראת אצל אופיר, עמ' 81.
- .Krohn, *Die Juden in Hamburg*, 1974, עמ' 88.
- .ראת אצל אופיר, עמ' 88.
- .כל אגדת קולטוס הייתה גם אפשרות להatta את שיעורי הדת לילדיים ולנונער של חבריהם, ובעיתונות היהודית (Das Hamburger Familienblatt) פורסמו מודעות על השיעורים של הרב הרפורמי, הקונסרבטיבי והאורחותודוקסי, אלו לצד אלו.
- .אמנם גם בקהילה היהודית בעיר ברסלאו הגיעו הרפורמים והאורחותודוקסים (ב-1854) להסכם על חלוקה שווה של זכויות וחובות, אך מרות היהודים קהילה גדולה מהמבוֹרג, לא קיבל הסכם זה את התהודה, שלא זכתה בשיטה ההםבוֹרגית. ראה עמ' 72-79, במאמרו של בן-אביב:
- .Ben-Avner, *Eine jüdische Gemeinde in Deutschland – Breslau*, 1987
- .ראת פרטים אצל קרון, עמ' 64.
- .ראת בספרה של לורנצ, עמ' iii.
- .ראת בספר המשלב היסטורי, מהגים ואמנות הקשרים לבתי הכנסת במקומות שונים; הציגו הוא מתוכה הפרק על המבוֹרג, עמ' 106-125 (במיוחד עמ' 107).
- .Nippa und Herbstreuth, *Eine kleine Geschichte der Synagoge*
- .על תחילתה של הקהילה האשכנזית בהמבורג-אלטונה, ראה עמ' 41-60.
- .במאמרו של מרוזל:
- .Marwedel, *Die aschkenasischen Juden im Hamburger Raum*, 1991

- .21. על תחילתה של הקהילה הפורטוגזית ראה עמ' 40-21, במאמרו של בוהט: *Böhm, Die sephardischen Juden in Hamburg, 1991*
- “But the main element underlying the ‘Hamburg model’ was the pragmatic conception of the community.” *Breuer, The Hamburg Community, 1995, p. 37*
- .22. ראה העירה .23. ע”פ דובנוב, כרך 2, עמ' 212, *Dubnow, Die neueste Geschichte, 1920-1923*
- “Sie forderten vom Staat Religionsfreiheit...und vom Judentum Gewissens- freiheit, d.h. die Freiheit vom Zwang zu gewissen religiösen Handlungen”. *Krohn, Die Juden in Hamburg, 1974, p. 62*
- .24. ראה בריוואר, 1995 (הערה 11), ואילו על פי מחקרה של לורנץ, התבקש או אפילו נדרשה האורתודוקסיה לייצור עצמה מעמד של אגדות קולטוֹס. *Lorenz, 10 Jahre Kampf um das Hamburger System, 1987*
- .25. לורנץ הישווה במאמרה בין הרב קרליבך, בעל הגישה הפתוחה יותר לבין הרב ד”ר שמואל שפירא, שייצג את הגישה האורתודוקסית ההונגרית הבלתי מתחפרת, x. *Lorenz, Die jüdische Gemeinde Hamburg, 1991, p. x*
- .26. ראה קראליבך כתב סדרות מאמרים על מהות תפילותינו, וכלל שתי העורות בקשר לתהווים, כדלקמן:
- 1) “...die im Zusammenwirken Dr Carlebachs mit Oberkantor Leon Kornizer, Hamburg, als dem Autor unserer Notenbeispiele, entstanden ist”;
 - 2) “die diesem Artikel beigefügten Noten stammen von Oberkantor Leon Kornizer, Hamburg”.
- .27. אופיר טווען אפילו, שבתקופת ויימר הייתה חלוקה פוליטית זו ליהודי המבורג מובנת מלאיה. ראה את מאמרו, עמ' 81-97 (כאן עמ' 82).
- .28. Carlebach, *Vom Sinn unserer Festgottesdienste (mit Leon Kornizer), 1934*
- .29. לורנץ עמ' 54-53, אופיר טווען אפילו, שבתקופת ויימר הייתה חלוקה פוליטית זו ליהודי המבורג מובנת מלאיה. ראה את מאמרו, עמ' 81-97 (כאן עמ' 82).
- .30. Lorenz, *10 Jahre Kampf um das Hamburger System, 1987*
- .31. הבנקאי מקס ורבורג, כמו יתר קרובי המשפחה הזאת, הוזכרו לעיתים קרובות לטובה כתומכים ותורמים קבועים לצורכי הכלל. ראה למשל בספרו של ליפמן, עמ' 64, 53.
- .32. ראה את רשות מוסדות הצדקה שהוקמו על ידי עשיירי הקהילה או שנתמכו על ידם, בעמ' 126-133 בספרו של ולפסברג-אביעד.
- .33. Lippmann, “...wie ein guter Deutscher”, 1994
- .34. Lorenz, *Die jüdische Gemeinde Hamburg, 1991*
- .35. הרב ד”ר שמואל (אברהם-בניינין) שפירא, הונגריה 1872-1934 המבורג; בין השנים 1910-1934 הוא כיהן כרב ראשי של המבורג.
- .36. ראה העירה .27. דוגמה לפתחוונו של הרב ד”ר ארנולדס-אשר שטרן מצאתי גם בתחום אחר: ב-1870 הוא הצעיר, שמלבד שמות הגברים המתנדבים לחברה קדישא יירשם גם שמות הנשים המתנדבות לחתת כבוד אחרון לנפטרות – בשיתו חידוש מהפכני, שלא במהרה התקבל על דעת החברא קדישא ובוצע רק לאחר 30 שנה בערך.
- .37. ראה עמ' 12, בחוברת, *Festschrift der Beerdigungs-Brüderschaft, 1937*

37. אמן יש לצין, שהחברה קדישה לא הייתה מוכנה להעמיד את שירותיה לקבורה מעין זו.
38. ראה עמ' 90, במאמרה של לורנץ, Lorenz, *Die jüdische Gemeinde Hamburg, 1991*
39. עדות על הרוב ד"ר יוסף נורדן (המבורג 1870-1934 טרויזן) על ידי בתו. השיחה עם הבת התקיימה בבית אבות בירושלים, יום העצמאות תש"ב. וראה גם מכתבה של לוטה קרליבך מסוף Mai 1938, על החברות העומקה בין בנות הרבנית, שזכו לכינוי "בנות המכמורה הבלתי נפרדות", (Die beiden unzertrennlichen Pfarrerstöchter)
40. על עניין החלפת ההברה ועל כל מסכת אגדות הטמפל, ראה גם את מאמרו Gillis-Carlebach, *Jedes Kind ist mein Einziges, 1993*
41. על המפורט של מאיר, עמ' 192-191, בספר: Meyer, *Die Gründung des Hamburger Tempels, 1991*
42. אמן, אני נוטה לחשוב, שיש בנטיית ההברה הספרדית יותר ביטוי להסתיגות מהעברית החדשה ה"ציונית", וכן נראה, שהכוונה כאן למעבר להברה האשכנזית "היקית". ההברה היידיש-פולנית והטמפל הרפורמי לא הולכים בקבלה "יד ביד".
43. החכם יצחק ברנאי (Isaak Bernay, 1849-1792 המבורג). בשנת 1821 נקרא לשמש רב ראשי במבורג, כאחד מרבני גורמניה הראשונים בעל השכלה תלמודית וככלית ורחה. היה לוחם נגד אגדות הטמפל הרפורנית.
44. ראה העירה 5. פאול הולץ (Dr. Paul Holzer, פוזן 1892-1975 לונדון), רב באגודה הקונסරבטיבית במבורג, ומרצה בבית המדרש החופשי ע"ש פרנץ רוזנצוויג במבורג. הוא נאסר בלילה הבדולח ואחריו שחרورو ממחנה הריכוז ב-1939 עבר לאנגליה, אך אחרי המלחמה חזר לתקופה מסוימת לגרמניה לשמש רב בעיר דורטמונד (1958-1951), ומשם חזר סופית לאנגליה.
45. חנה אלישבע (לוטה) קרליבך לבית פרויס (ברלין 1900-1942-1942 מלחנה ריכוז ליד ריגה), הייתה אם לתשעה ילדים. על דמותה, ראה בספר של מי גיליס-קרליבך: Gillis-Carlebach, *Jedes Kind ist mein Einziges, 1993*
46. הרב ד"ר יוסף קרליבך (לייבך 1883-1942 מלחנה ריכוז ליד ריגה), היה הרב האורתודוקסי האחרון בגרמניה. על אישיותו הרב-גונית ועל עמידתו האמיצה בתקופת הנאציזם-סוציאליזם לבבות במחנה הריכוז נכתבת רבות. ראה גם: גיליס, מ, חינוך ואמונה (1979) וכן בספר הדזקומנטרי: Gillis-Carlebach, *Jüdischer Alltag als humaner Widerstand, 1990*
47. ראה רשיימה אלפביתית של אורחיה הבודד בעמ' 10 של החוברת, שהוצאה לרוגל הכתרתו של הרוב ד"ר יוסף קרליבך. Synagogen-Verband Hamburg (ed), *Feier zur Einführung, April 1936*
48. ברונו איטליינר (Dr. Bruno Italiener) הנולד 1881-1956 לונדון, רב ליבורן, פעל בדרמשטאדט ובהסן ושימש רב צבאי במלחמת עולם הראשונה. משנת 1939 חי באנגליה. הוא פירש והוציא לאור בשנת 1927 את "Die Darmstädter Pessach"
49. ראה העירה 5. הגדה מהמאה ה"ד [2 כרכים] בהשתפות מדענים נוספים.
50. על פי עדותו בע"פ של ד"ר ברוך אופיר (ירושלים תשנ"ט) נענו שני חברי הקהילה. ראה בהקשר זה גם:

- Wie die Hamburger Gemeinde ihren Oberrabbiner wählte. *Gemeindeblatt der DIG*, 1934. .51
- J.L., Siebzig Jahre Synagogenverband, 1937. .51
- מתוך מכתב מאת לוטה קרליבך אל גיסטה גב' מרימ כהן בישראל מחודש יולי, 1937, עמ' 190, 191-192, בספר של גיליס-קרליבך, .52
- Gillis-Carlebach, Jedes Kind ist mein Einziges, 1993 .53
- על פי ברויאר עזבו רק 1.2 אחוז מיהודי המבורג את הקהילה. ראה שם, עמ' 36 .Breuer, The Hamburg Community, 1995